

J. B. Kozák

Recenze Englišovy knihy *Teleologie jako forma vědeckého poznání*

(.....)

Ministr financí našeho státu prof. Karel Engliš patří k oněm nemnoha lidem s tuhou životní kázní, jakých vzorem je prezident Masaryk a kteří ve víru politického života budují své životní dílo vědecké. Kniha o teleologii (tj. účelosloví) je prvním svazkem jeho trojdílné Teleologické teorie hospodářské. Je noetickým základem k celému systému, podává jeho logický arzenál a tříbí národohospodářské pojmy. Autor vyslovuje naději, že tento filozofický první díl vzbudí zájem i mimo ony kruhy, které sledují hospodářské děje. Byl-li dosud zklamán, je to, jak jsem přesvědčen, jen zdánlivé. Filozofové půjdou na tuto knihu opatrně. Neboť je to kniha, jakých vychází u nás málo. Je to taková světlá kniha, jednoduchá v základech a úsporná ve výrazu.

Rád bych, aby moje kritika vypadala stejně průzračně. K tomu však nestačí zařadit autora a pronést nějaký soud, jehož předpoklady nejsou z článku patrné, nýbrž je nutno reprodukovat jeho hlavní myšlenky. Mám jiné stanovisko, ale důvody pro i proti musí být patrné z těch několika řádek, které lze napsat do malého článku.

Dr. Engliš vychází z definice vědy (= soustava stejnorodých myšlenkových obsahů). Obsahem vědy *nejsou vnější reality*, nýbrž *naše představy a pojmy* o nich. Týž objekt reálný se zdá v různých vědách z rozmanitých hledisek zpracován, jinak u fyzika, chemika, geologa, jinak v praktickém životě. Proto musíme u každé vědy zkoumat nejprve *způsob, jak své pojmy tvoří*. Otázka „jak“ (myslím) jde před otázkou „co“ (poznávám). Toto „jak“ tvoří formálně logický předpoklad (je apriori). Je „formou“ své vědy. Je-li věda čistě ideální (např. logika, matematika), nevztahuje se k objektům reálného světa. Jde-li však vědě o reálné objekty a dění, pak je to přece její formálnělogické apriori (nikoliv stejnorodost objektů), co z ní tvoří celek stejnorodých myšlenkových obsahů. Proto je nutno, aby tento základ každé vědy byl prozkoumán nejprve. To je noetická úloha a tu řeší Dr. Engliš pro svou vědu, pro národní hospodářství. Obsahem jeho vědy bude vše, co lze tímto prizmatem vidět.

Mám-li něco „pochopit“, musím odpovídat na otázku „proč“. Úhrn takových odpovědí zve Engliš *racionalitou* vědy. Racionalita je však různá. Buď je *příčinná* a hledí zpět, nebo je *normativní* a hledí k tomu, co má (a nemá) být, nebo za třetí – a tuto třetí skupinu pokládá autor za svůj objev (proti *Kantově* distinkci „toho, co jest“ a „co být má“ a proti *Kelsen-Weyrově* normativní teorii právní). Racionalitu kauzální mají přírodní vědy, jejichž objekty jsou *myšleny jako* skutečné; normativní vědy (etika a právo) se orientují podle neskutečné normy, z níž logicky dedukují. Mezi nimi však vzniká mezera, jejíž jsoucnost Engliš obšírně dokazuje. Tam patří vědy teleologické, v nichž je vše pozorováno pod zorným úhlem účelu. A teleologické je národní hospodářství. V něm všechno se promýšlí, *aby* se dosáhlo jistých cílů.

K tomu *logicky* patří *subjekt*, který chce. Teleologie není (jak učil např. Wundt) obrácená příčinnost. Patří k ní chtění. Avšak nikoliv psychologické chtění („chtít“ může v nár. hospodářství např. i stát nebo jiná právní osoba). Subjekt chtění je pouze „bodem přičetnosti“, patří k metodě jako korelát objektů účeloslovně pojatých, nikoliv vždy jako psychicky skutečný subjekt.

Na tomto základě buduje Engliš hlavní národohospodářské pojmy: postulát, potřebu, užitečnost, výnos, maximální a minimální účel; jedná o opatrování a upotřebení prostředků, o konkurenci účelů a prostředků. Sledovat, jak vybrušuje např. pojem výnosu, je logickým požitkem; přitom se ukáže, že Engliš vyvrací zakořeněné omyly hospodářské. Ovšem, k jaké

teorii hospodářské to všechno spěje, nedovede laik dohlédnout, jelikož schází přehled materiálu a problémů této vědy. Tento článek by měl být doplněn jiným z pera ekonomického odborníka. My chceme na vše hledět z filozofického hlediska, neboť kniha Englišova je toho druhu, že diskuse o ní bude filozoficky plodná.

Z filozofického hlediska se řadí Engliš mezi novokantovce. Analogické nauky najdeme u *H. Rickerta* a u filozofů tzv. marburské školy (*H. Cohen, P. Natorp, E. Cassirer*). Kritika musí vyjít od základních tezí. Lze souhlasit s názorem, že každá věda je konstituována *pouze* svým formálně logickým postojem? Pochybovat o této věci, je-li tak skvěle vyložena, je kusem odvahy.

Patří k uznaným zásluhám Immanuela Kanta a jeho žáků, že vyzvedli a osvětlili funkci subjektu při poznání. V pojetí subjektu kolísali mezi výkladem víceméně psychologickým a „čistě transcendentálním“, tj. objektivně logickým a metodickým. Poslední etapou této očisty Kantova učení od psychologismu jsou myslitelé svrchu dotčení. Zcela v soulase s nimi vykládá Engliš své pojetí subjektu jako „bodu přičetnosti“. Subjektem je tu již jen jeden pól v apriorní struktuře určité vědy, nikoliv takový nebo onaký jednotlivec. Problém je, jak to také Engliš pojal, vědoslovný, nikoliv psychologický. Marburská škola také důsledně tvrdí, že úhrn těchto apriorně logických forem není jednou provždy dán (jak se domníval Kant), nýbrž že se postupem doby a vědy konstituují nové vědecké objekty, poněvadž se tvoří nové metody, aspekty a vědy.

Kantovci mají na to teorii, kterou, jak se podobá, Engliš nesdílí. Tážeme-li se, v čem je založena *objektivní platnost* věd, odpovídají, že v obecné apriorní struktuře (formě) „rozumu vůbec“, který není psychologickou realitou, nýbrž jakýmsi kolektivním rozumem, jenž se manifestuje v pokroku vědecké práce.

Každému je patrné, proč takový názor musí být nazván noetickým idealismem. Idealismus nezačíná teprve tam, kde se škrta reálná „věc o sobě“, nýbrž tam, kde se materii poznání nepřipisuje funkce žádná, nebo nejvýše neurčitá, formě poznání pak víceméně všechno, čím platné poznatky vznikají. Vráťme se ještě ke kusu věčné pravdy, která v tom zůstává a která bude vzdorovat všem pokusům o vyvrácení. Zatím však konstatujeme: Engliš je noetický idealista. A tu si musíme především uvědomit význam novoty, kterou do idealistické koncepce vědy zavádí. Zde se Engliš vyrovnává se svými kolegy z brněnské univerzity, s normativními právníky, zejména podle všeho s prof. Weyrem. Máme-li normu A, můžeme ji logicky odvodit z nějaké základnější normy B a tuto opět z jiné, C, atd. Brzy budeme v koncích, praví Engliš. Dospějeme k otázce, nikoliv proč má být ta nebo ona norma, nýbrž proč má vůbec něco být. Avšak tu už se netážeme normativně, protože se už netážeme po normativně myšleném obsahu.

Tu se tážeme po původu normy a povinnosti vůbec. Představa povinnosti předpokládá představu cizí vůle. Něco je chtěno. Mluví-li normativní teorie o státu jako subjektu normového komplexu, pak je to subjekt volní, který je myšlen pouze teleologicky a definice tato náleží už k teleologickému nazírání. Tak si Engliš vydobývá pro svoji vědu vlastní kus půdy. I normotvorný stát se tu pak dá odvodit z toho, co je chtěno, zejména z chtění hospodářského. Toto chtění může být vůlí individua, ale daleko častěji jí není. Je vůlí společenských kolektivů, která není psychologickým faktem, nýbrž bodem přičetnosti. Z tohoto základu se pak dají odvodit celé řady důsledků. Především si musíme všimnout polaritý postulatů (tj. toho, co vyplývá z myšlení teleologického), která se podobá polaritě normativní. Zde polarita záleží v tom, že na základě norem hodnotíme něco jako hodnotu vyšší nebo nižší, kladnou nebo zápornou; při postulátech v tom, že něco bud' chceme nebo nechceme. Při kauzálním myšlení této polaritý není.

Celý sedmý oddíl knihy Englišovy je věnován „noetické očistě věd“; také je tak nadepsán. Především žádá, aby se do přírodních věd nepletlo nazírání teleologické, např. tak, že by se v přírodě viděla buď plánovitá soustava jdoucí za božskými účely nebo zařízení, *aby* byl tvorstvu umožněn život. Přírodní vědy se etablojí v ryze kauzálním myšlení, jak to pro ně stanovil kdysi Helmholtz. Do jejich souboru počítá Engliš i biologii a psychologii, jak vyplývá z tabulky připojené na konci spisu, kde se vědy třídí na formální, jež hledají správnost myšlení (noetika, logika, matematika, geometrie), materiální a praktické. Materiální vědy teoretické mají podle něho jen tři skupiny: jsou přírodní, teleologické, nebo normativní. Engliš se tak dostává do sporu s moderním nekantovským tříděním věd, kde se dnes takřka obecně uznává základní rozdíl mezi vědami přírodními a duchovými.

Zde by mohla začít kritika jeho systematiky. Englišův hlavní argument je, že i vůle je předmětem kauzálního zkoumání. Totéž platí o organismech, jejich orgánech a instinktech. Vykládat tyto zjevy teleologicky znamená Englišovi připisovat jejich vytvoření subjektu, který je chtěl, protože chtěl jejich účel. Živočich sám nemůže být tímto subjektem, protože, jak máme za to, např. ryba o svém měchýři ani neví. Ale ani člověk není si toho vědom, že má dvě oči položené tak, aby mu zprostředkovaly stereoskopicky obraz světa. Přírodovědám – v širokém pojetí toho slova, jak ho Engliš užívá – nezbyvá, nežli aby vysvětlovaly kauzálně, neboť jinak by dospěly k teologickým vysvětlením všeho toho z vůle Boží nebo k nějaké přírodní filozofii, která by znamenala, že se zpronevěřily svému kauzálnímu krédu a tím porušily svou noetickou čistotu.

Je známo, jaký zápas se vede již v biologii mezi mechanismem a vitalismem, resp. neovitalismem. Ve zostřené formě tento boj pokračuje v psychologii, kde není možno přehlížet fakt, že psychické pochody jsou většinou záměrné. Tato záměrnost patří k faktu a fakt je bezprostředně dán, takže zde nemůžeme tvrdit, že by to byla teprve věda (ať již noeticky čistá nebo nečistá), která by jej teprve dělala tím, že zavádí tam zvláštní hledisko. Jsou slovem jevy, k jejichž podstatě patří, že mají smysl. Nemohu zde vykládat, co všechno znamená toto mnohoznačné slovo (psal jsem o tom v České myslí na jaře loňského roku). Je zřejmo, že něco jiného znamená, když řeknu, že nějaký orgán nebo zimní kožich zvěře, reflex, pud atd. má smysl, a užiji-li téhož slova o myšlence, slovu, větě. Něco společného tu však vždy je. O smyslu můžeme mluvit tam, kde shledáme, že v nějakém kauzálním vztahu posterius podmiňuje prius. Nejen duchovědy, nýbrž i některé vědy přírodní se tímto problémem musí zabývat, poněvadž jevy, jejichž popis a výklad podávají, smysl mají. Tu je ovšem stále ještě možno, aby někdo smysl těchto jevů prohlásil za něco zdánlivého, za pouhý klam. Ale naděje takového mechanismu klesají rok od roku. Nejen ve filozofii, nýbrž i v těchto vědách samých se hledají nové cesty. Vysvětlování zůstává kauzálním, ale příčiny již nejsou mechanické, nýbrž nějak prospektivní (prospektivní tendence v biologii Drieschově apod.).

Teleologické, tj. výslovně účelné děje v tom smyslu, jaký dává tomu slovu Engliš (podle něhož jsou výsledkem chtění), jsou jen jednou částí jevů telických (de Baerova „Zielstreibigkeit“). Telické děje mají vždy smysl, ale ten se neuskutečňuje uvědomělým chtěním, nýbrž jinými příčinami, jichž povahu zajisté velmi málo známe, ale které patří k hlavním vědeckým problémům dneška.

Na toto všechno může Engliš odpovědět, že to nijak neruší jeho teorie. On nikde zajisté nepraví, že příčiny musí být mechanické a nesmyslné. Patrně by se shodl s námi, že žádnou kumulací dějů, které smyslu nemají, nemůžeme vysvětlit toho, co smysl má. Měl by pravdu: racionalita oněch věd zůstává kauzální, přestože u nich konstatujeme prospektivní tendence.

Ale přece jsou v tom háčky, které se mohou obrátit proti němu. Je to především jednoduchost jeho třídění věd. Ale hlavně je to poznání, že teleologie není jen způsobem

zpracování, že nevyplývá jen ze zorného úhlu, pod který svůj materiál postavíme, nýbrž že je někdy diktována tímto materiálem samým. Je ve faktech, nikoliv pouze v jejich vědecké interpretaci. Patří k faktům a tato fakta jsou nám někdy – v našem duševním životě – bezprostředně dána. Je reálná, nikoliv fiktivní. Dr. Engliš však rozdělil vědy podle toho, zdali chápou své objekty jako *reálné* nebo jako *nereálné* (tj. buď jako „být mající“, což by odpovídalo vědám *normativním*, nebo jako *chtěné*, žádoucí, jako účel). Jeho protest proti normativní teorii právní a etické šel jen tak daleko, že jí upíral právo, aby okupovala veškeré pole mimo to, které je kryto vědami o realitách, jejichž racionalita je kauzální. Rozštěpil pole neskutečna podle dvou hledisek: teleologického a normativního. K jakým důsledkům to vede?

Podívejme se na závěr knihy. Tam čteme např. tato slova: „Chápe-li teleologická teorie chování se člověka jako uspořádané podle určitých účelů, a dávají-li vědy praktické k uskutečnění objektivních účelů návod, pak mohou být vědy teleologické tříděny a seskupovány pouze podle lidských účelů. Soustava těchto věd vyžaduje tedy soustavy účelů lidských.“ To musí být zpracováno teoreticky a prakticky a rozdíl mezi teleologickou teorií a teleologickými vědami praktickými (jako např. právě národní hospodářství) charakterizuje autor – velmi duchaplně – takto: kdežto teleologická teorie se vždy táže po *účelech* pozorovaných *prostředků*, hledá naopak praktická věda, právě tak jako jednající subjekt, vhodné prostředky pro dané účely.

Tím se však najednou dostáváme na *pole skutečnosti*. Jednající subjekt je skutečný, jeho účelné, záměrné jednání, jeho hledání prostředků k cílům též. To se jeví být v nesouhlasu se základními distinkcemi díla.

Dr. Engliš jako národohospodářský odborník je a bude zřejmě mnohem menší měrou noetickým idealistou, nežli jím byl v úvodních kapitolách tohoto pozoruhodného svazku. Účelnost nebude pouze věcí hlediska, nýbrž tvrdým, skutečným faktem. Tato výtky se nedá odrazit, odpovíme-li, že ten účel sám, pokud ho není dosaženo, je neskutečný a pouze duševně představovaný, zřený. Zde nejde o to, nýbrž o jednání člověkovy, které se v teleologické teorii chápalo pouze *jako* uspořádané podle určitých účelů. Žádné „jako“ – ono tak uspořádáno je.

Jeví se tudíž rozpor, který v knize vidím, jako rozpor obou hlavních stanovisek noetických, totiž idealismu a kritického realismu. Sám jako kritický realista uznávám skutečnosti i tam, kde objekty netraktujeme přírodovědecky. Skutečnost a její smysl nejenže překračuje obor všeho, co Engliš pojal ve svou rozšířenou přírodovědu, nýbrž zasahuje částečně i do oboru toho, co zpracováváme teleologicky a normativně. Engliš se zpočátku vyjadřuje jako novokantovský idealista, později jako kritický realista. Avšak tím je řečeno, že neurčuje jen způsob nazírání a zpracování (ta formálnělogická struktura, to apriori) předměty, nýbrž předměty samy si určují, podle jakého hlediska kdy na ně máme jít. To Engliš na více místech sám naznačuje (např. tak, že do určité vědy patří, co jejím způsobem *lze* vidět a zpracovat).

Tento problém synergie subjektu a objektu je vlastním tématem noetiky. Čistě idealistické stanovisko je vlastně laciné řešení, protože škrtná jeden pól, právě ten, který nám působí nejvíce obtíží: non-myšlenkové reality. Tak daleko Engliš nejde.

Nejde? Odpověď je přece jen trochu nejistá. Což netvrdil, hned prvními slovy svého díla, že obsahem vědy *nejsou vnější reality, nýbrž naše představy a pojmy o nich?*

Jak to tedy je? Patrně takto: Věda si konstruuje pojmy a pojmy nejsou reality. Pojmy nejsou, nýbrž platí. Ale proto objektem věd nejsou vždy jen pojmy. U věd ideálních ano, ale jen tam, a ani tam ne vždy. Všude jinde je nám pojem jen reprezentantem reality. Pojem mám, ale skutečnost, kterou reprezentuje, míním. Toto „mínění“, ten intencionální vztah, jenž v

moderní nekantovské noetice hraje od dob Brentanových znovu roli nesmírně významnou, v Englišově teorii schází. Objektem věd *jsou* většinou reality. Ty ovšem nejsou dány bezprostředně, nýbrž jsou jen reprezentovány v našem vědomí představami a pojmy. Jen v introspekci, v prožívání vlastních přítomných procesů duševních jsou nám reality (tj. skutečné děje psychické) dány bezprostředně sice, ale nejasně. O tom by se musilo ovšem psát více, nežli je kdo ochoten číst v této revui.

Ale k závěru to přece stačí. Dr. Engliš příliš podlehl zpočátku Rickertovu novokantismu, což se projevilo v tvrzení, že obsahem vědy nejsou reality. Pak v tom zakolísal. Víím, jak Engliš odpoví: že nesmíme zaměňovat *obsah* vědy a *objekt* vědy. Ale chyba je právě v tom, že se obsah a objekt příliš radikálně rozlučují. To je proton pseudos všeho kantovského apriorismu. Objektům se tam neponechává při vzniku poznání funkce vlastně žádná. Apriorní aspekty jsou všechno. A v otázce, zdali jsou vskutku všechno, zdá se mi, že Engliš kolísá.

Neboť kam bychom takto dospěli? Zajisté k úplnému subjektivismu. Ne k subjektivismu individuálnímu, nýbrž třeba kolektivně vědeckému nebo metodickému, jak to chceme nazvat. Ale výsledek by byl týž: obsah vědy by byl něčím, o čem nelze říci jen, že jej spolutvoříme, nýbrž že jej vůbec tvoříme.

Četná místa v díle Englišově se zdají tomu nasvědčovat. Za povšimnutí stojí, jak často se tam opakují slova „jako by”. Některé vědy jednají o předmětech svých „jako” o skutečných, jiné „jako” o chtěných, jiné „jako” o být majících. Mímódek si přitom vzpomeneme na *Vaihingerovu* pověstnou „Philosophie des Als Ob”. Málo se zdůrazňuje, že Vaihinger, jenž pravdy všechny všude traktuje jen „jako by” byly pravdy, je vlastně důsledným domyšlením kantovského subjektivismu. Ne nadarmo se v Kantově Kritice čistého rozumu celý život vrtal a psal k ní nemožně dlouhé, nedokončené komentáře. Chce Engliš skončit tam, co Vaihinger? Jeho výklady o „logickém bodu přičetnosti” jsou myšleny v tomto stylu. Být či nebýt kantovcem – that's the question.

Je, jak známo, skoro nemožno, aby filozof s filozofem zcela souhlasil. Dr. Engliš však *je* filozof a myslí skvěle. Proto právě tento pokus o filozofický rozbor chce dokumentovat, že svým dílem obohatil naši filozofickou literaturu.